

УДК 811.161.2'39

КОНЦЕПТИ *РІД*, *РОДИНА*, *СІМ'Я* В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ**Макарець Ю. С., Сліпчук О. М.**

Стаття присвячена дослідженню особливостей вербалізації базових концептів “рід”, “родина”, “сім’я” в українській мові та з’ясуванню їх семантико-культурологічного співвідношення.

Ключові слова: концепт, базовий концепт, мовна картина світу, фразеологічний фонд.

Статья посвящена исследованию особенностей вербализации базовых концептов “род”, “семья” в украинском языке и выяснению их семантико-культурологического соотношения.

Ключевые слова: концепт, базовый концепт, языковая картина мира, фразеологический фонд.

The article deals with the features of basic concepts “genus”, “family”, verbalization in Ukrainian language and specifying their semantic-cultural relations.

Keywords: concept, basic concept, language picture of the world, phraseology-paremiological fund.

Актуальний напрям сучасної лінгвістики – дослідження базових концептів мовних картин світу різних народів, зокрема з’ясування їхнього семантико-культурологічного змісту. Зміст концепту визначений не лише понятійним значенням його вербалізаторів, а й контекстами їх уживання й залежить від світоглядних доміант людини, рівня її ерудованості, обізнаності з культурою та традиціями, тому що саме культурно зумовлені уявлення про предмет та його призначення формують глибинну семантику концепту. Цим зумовлена можливість “безкінечно уточнювати” концепт, “віднаходити все нові й нові грані, оскільки він виступає об’єктом дослідження не тільки лінгвістики, а й логіки, психології, культурології й філософії” [11, с. 289].

Проблемі концептів та концептуального аналізу присвятили наукові розвідки С. Аскольдов, О. Кубрякова, З. Попова, О. Селіванова, Ю. Степанов, І. Стернін, А. Сусов, І. Сусов, Р. Фрумкіна, І. Штерн та ін. Концепт потрактовують як одиницю ментальності, інформаційну структуру свідомості, яка формується як результат пізнавальної діяльності людини, осмислення отримуваної про предмет інформації [7, с. 403–404]. Значний вплив на формування уявлення про певний фрагмент дійсності має культура, у якій розвивається індивід, адже вона “опосередковує процеси концептуалізації, формуючи символну мережу матеріального й духовного рівнів і визначаючи оцінки, норми, цінності, життєдіяльність людини в певному культурному й соціальному середовищі” [7, с. 405]. Особливостями культури та ментальності народу зумовлені розбіжності у змісті концептів, які вважають універсальними.

У зв’язку з цим актуальне дослідження змісту концептів *рід*, *родина*, *сім’я* в українській мовній картині світу та з’ясування співвідношення їхнього змісту, що й є метою пропонованої статті.

Концепти *рід*, *родина*, *сім’я* можна потрактувати як одні з ключових для української культури, оскільки вони виражають узагальнене знання й культурний досвід, пов’язаний із фрагментом дійсності, який наскрізь проймає все буття українського народу й людства загалом. Комплексний аналіз семантики, етимології, контекстів уживання їх основних вербалізаторів дає змогу виявити змістове поле відповідних концептів у мовній картині світу українців, окреслити знання, уявлення, асоціації та емоційно-ціннісні настанови соціуму, сукупність яких формує відповідну інформаційну структуру.

Слово *рід* належить до питомо українського шару лексики й у “Словнику української мови” визначене як 1) форма спільності людей за первіснообщинного ладу, господарське і соціальне об’єднання кровних родичів; 2) ряд поколінь, що

походять від одного предка; 3) вид, тип чого-небудь; 4) група тварин або рослин, що об'єднує близькоспоріднені види; 5) поняття, що включає в себе ряд менш загальних, видових понять; 6) граматична категорія, властива іменникові багатьох мов [8, т. 8, с. 555]. Однак наведені лексико-семантично варіанти не вичерпують змістового обсягу, закріпленого за відповідною лексемою концепту, тому що він представлений як у змісті лексичних одиниць, так і в корпусі фразеології, пареміологічному фонді, системі стійких порівнянь мови тощо, які у свою чергу зумовлені уявленнями, знаннями, асоціаціями, переживаннями, пов'язаними із концептом і відтворюваними кожного разу при сприйнятті його вербалізатора.

Перше значення лексеми репрезентує *рід* як доісторичну й ранньоісторичну форму суспільної організації, яка виникла на основі кровних зв'язків [3, с. 1205]. Саме із цим аспектом пов'язаний глибинний зміст аналізованого концепту.

Кровна спорідненість – важлива ознака роду як суспільної інституції, тому й утворене слово на основі того самого давнього кореня, що й *родити* – “давати життя дитині (дітям) під час пологів (про жінку)” [8, т. 8, с. 595], спільнокореневе з *рідня*, *родина*, *породілля*, *родитель*, *роженця*, *народження* та ін. Важливою функцією роду було життєзабезпечення його членів (спільне господарство, охорона від чужинців, передача набутого досвіду наступним поколінням), тому його чисельність і здоров'я – запорука виживання й достатку, що відображено і в українській пареміології: *Є рід, буде й обід*; *Без роду, хоч із мосту та у воду*. Тому рід шанували: *До свого роду хоч через воду*; *Чи обідала, чи не обідала, аби рід відвідала*; *Хто роду виречеться, того й рід виречеться*. З розпадом первісного суспільства й відокремленим господарюванням членів одного роду виникає їхня майнова нерівність, яка з часом починає відігравати важливіше значення, ніж кровний зв'язок: *Рід рідний, як сам не бідний*; *Рід великий, а родича нема*; *Такий рід хоч на лід*; *Великий рід, та нігде голови прихилити*.

Здавна було помічено, що представники одного роду схожі одне на одного, що зумовлено кровним зв'язком (генетичний чинник) і вихованням (соціальний). Цей складник концепту вербалізований у приказках *Одного роду, одного плоду*; *Іншого роду, іншого заводу (племені)*; *Який рід, такий і плід*. Спостереження щодо спадковості рис характеру підтверджує фразеологічна одиниця *Не полохливого роду*. Однак приказки *Птиця одного роду, а не однакове пір'я*; *Нема роду без вироду* та спільнокореневе *виродок* засвідчує, що траплялися випадки, коли представники роду були зовсім не схожі на решту його членів, зокрема йдеться про відмінність моральних настанов.

Рід об'єднував представників різних поколінь, і тому первинно лексема *рід* мала ширше значення, ніж *покоління*, однак окремі мовні факти засвідчують, що іноді відбувалося їхнє ототожнення, наприклад, *від роду до роду* ‘у всіх поколіннях’ [12, с. 742]. Словник синонімів української мови [6] подає лексеми *рід* і *покоління* як синонімічні.

Слово *рід* традиційно поєднується з означеннями *великий*, *багатий*, *не полохливий*, а також *козацький*, *людський* і зрідка – *рідний*.

Рід – визначальний чинник існування людини – обожествляли, тому природно, що концепт *рід* мав первинно й сакральний складник, який, однак, із прийняттям християнства ставав усе менш виразним і тепер може бути з'ясований лише завдяки глибшому культурологічному аналізу. Род – це ім'я слов'янського божества: “Першобога, Бога Всесвіту, зачинателя усього живого, творця Вирію, батька Білобога й Чорнобога, який відає долями богів і людей” [2, с. 382]. Уявлення про те, що рід визначає долю людей, вербалізує фразеологізм *на роду написано*.

Спільнокореневі з *рід* імена язичницьких богинь долі новонароджених дітей *Рожаниць*, які оберігали матерів та їхніх новонароджених дітей від нечистої сили [2, с. 382]. Такий зв'язок підтверджує, що важливий складник концепту – фрейм ‘оберігати’ та ‘керувати долею’, який серед зафіксованих у словнику лексико-семантичних варіантів відповідного слова не репрезентований.

Поступово поняття роду розширюється, кровний зв'язок перестає бути його визначальною ознакою, натомість головну роль відіграє національна ознака або спільність інтересів тощо: у прислів'ї *Козацькому роду нема переводу* йдеться про всю тогочасну Україну; зворот *рід людський* номінує людство загалом тощо.

Отже, у семантиці лексеми *рід* визначальною, базовою стає сема 'спільність' (когось або чогось), на основі якої можливі її переносні вживання та формуються переносні значення. Зокрема, відбувається її входження в термінологічні системи на позначення однорідних сукупностей.

Лексема *родина* визначена у словнику як 1) група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я; 2) *кого або з означ., перен.* група людей, народів, націй, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами; 3) родич або родичка кого-небудь; 4) група, що складається з декількох родів тварин або рослин, схожих будовою і близьких між собою за походженням; 5) рідна сторона; батьківщина; 6) рід, покоління кого-небудь [8, т. 8, с. 594].

У морфемній будові слова *родина* закріплене розуміння її як одиниці роду: воно мотивоване словом *рід*, від якого утворено афіксальним способом за допомогою суфікса *-ин-*, який виступає в сингулятивних іменниках. Отже, родина – складник роду. Показово, що у фразеологічних одиницях не засвідчене вживання слова *родина* у значенні *рід* або *покоління*, оскільки ці поняття чітко розмежовувалися. Історично виокремлення родини пов'язане зі зростанням чисельності роду та поступовою зміною способу ведення господарства, однак родини одного роду не втрачали зв'язку між собою.

Важливу роль у житті родини відігравав вогонь, який підтримувала жінка й навколо якого збиралися усі члени родини. Цей компонент змісту аналізованого концепту закріплений у фразеологічній одиниці *родинне вогнище*.

В українській культурі родина – це "традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоводу" [4, с. 504], тому *За гроші не купиш ні батька, ні матір, ні родини й Нема в світі, як родина*. Однак фразеологізми часто фіксують і такі фрейми концепту, що свідчать про частий негативний досвід родинного життя: *Родини – як вербини, а нікого свого, Нещаслива година, як лиха родина*.

Берегинею родинного вогнища була мати, тому іноді лексема *родина* у фразеологічних одиницях позначає тільки одного її члена – матір: *Що воно за родина, як мене не родила*.

Важливий складник аналізованого концепту – спорідненість членів роду, тому в множині (*родини*) воно виступає ще й на позначення обряду святкування народження дитини [4, с. 504].

Як і лексема *рід*, слово *родина* поступово проникає в наукову термінологію (біологічну).

Серед усіх східнослов'янських мов слово *родина* на позначення групи людей, пов'язаних кровним зв'язком (або "згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами"), вживане тільки в українській мові (наявне воно також у мовах західнослов'янських: польській, чеській, словацькій). Натомість у російській та білоруській мовах вживаються слова *семья* (рос.), *сям'я* (білор.), яким відповідає українське *сім'я*.

Сім'я – 1) група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; родина; 2) *кого або з означ., перен.* група людей, народів, націй, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами; родина; 3) група тварин, птахів, що складається з самця, однієї або кількох самоць та малят; 4) *лінгв.* група споріднених мов, об'єднаних спільністю походження [8, т. 9, с. 224]. Пареміологія української мови засвідчує часту взаємозамінність понять *родина* й *сім'я*: *Вся сім'я (родина) вмісті – так і душа на місці, На що й клад, коли в сім'ї (родині) лад*.

Знання змістового обсягу мовного знака залежать від освіченості реципієнта, оскільки мовна семантика пов'язана з мовною картиною світу, а вона різна в представників різних професій та різних соціальних верств [11]. Аналіз особливостей функціонування лексем *родина* й *сім'я* в науковій літературі засвідчує, що тут вони не взаємозамінні. У біології *родина* – таксономічний ранг, обов'язковий для класифікації кожного організму (класифікація містить категорії домену, царства, типу, класу, ряду, родини, роду, виду). Варто зазначити, що на відміну від традиційного уявлення, що родина – одиниця роду, поняття роду в біології вужче, ніж родина (родина містить кілька родів). Сім'я ж не є складником біологічної класифікації, а становить біологічну одиницю, яку утворюють самець, одна або кілька самоць та

малята. Крім того, *сім'я* – це ще й термін лінгвістичний, натомість лексема *родина* до термінологічної системи лінгвістики не увійшла.

Отже, концепти *рід*, *родина*, *сім'я* тісно взаємопов'язані між собою, однак їхній семантико-культурологічний обсяг не тотожний. Ядром названих слів-концептів є значення сукупності осіб, пов'язаних кровним зв'язком, навколо якого сформоване широке коло глибинних значень. Із родом у свідомості українців тісно пов'язане уявлення про можливість повноцінного існування лише в його середовищі, оскільки він забезпечує захист і надає допомогу. Цим зумовлений сакральний зміст концепту *рід* (божество, яке визначає долю людини й керує нею). Якщо *рід багатий і великий*, то це покращує становище кожного його члена. Рід складається з низки родин, які також користувалися глибокою шаною, про що свідчать фразеологічні контексти уживання лексеми *родина*. Цим компонентом значення ("одиниця роду") концепт *родина* пов'язаний із концептом *сім'я*, однак словотвірний зв'язок першого зі словами *рід*, *родити* зумовлює обмежене його функціонування в наукових терміносистемах, зокрема входження лише до числа біологічних термінів, тоді як *сім'я* зафіксоване й серед лінгвістичних (*сім'я мов*).

Подальше дослідження може бути спрямоване на особливості вербалізації концептів *рід*, *родина*, *сім'я* у фольклорі, зокрема в родинно-побутових піснях.

Література

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая ; пер. с англ. А. Д. Шмелева ; под ред. Т. В. Булыгиной. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1999. – 317 с.
2. Войтович В. Міфи та легенди давньої України / В. Войтович. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 392 с.
3. Енциклопедія українознавства / гол. ред. проф. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Наукове товариство імені Т. Шевченка, вид-во "Молоде життя", 1962. Т. 7. – 1962. – 1600 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Н. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
6. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови : близько 15000 синонімічних рядів / С. Караванський. – К. : Кобза, 1995. – 472 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
8. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
9. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с.
10. Сусов А. А. Размышления о концептах / А. А. Сусов, И. П. Сусов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 726. Серія "Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов". – Харків, 2006. – Вип. 49. – С. 14–20.
11. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
12. Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. ; НАН України ; Інститут української мови. – К. : Наук. думка, 1993. Кн. 1. – 1993. – 530 с. Кн. 2. – 1993. – 458 с.